

LITERATUUR EN BURGERSCHAP BETEKENISVOL VERBONDEN

Het kán. Leerlingen tijdens literatuurlessen op een andere manier naar maatschappelijke vraagstukken laten kijken en hen laten ervaren dat literatuur actueler is dan ze denken. Docente Frans Ineke Renkema doet verslag van haar actieonderzoek naar de mogelijkheden om literatuuronderwijs en burgerschapsonderwijs aan elkaar te verbinden.

INEKE RENKEMA

In oktober 2020 besprak minister Arie Slob het *Wetsvoorstel verduidelijking burgerschapsopdracht in het funderend onderwijs* in de Tweede Kamer, waarna er – opnieuw – ophef ontstond rondom grondwetsartikel 23 en de identiteitsverklaringen op reformatorische scholen. Er was de moord op Samuel Paty en het onderduiken van een docent in Rotterdam. Beide afschuwelijke gebeurtenissen hielden verband met het tonen van een spotprent in de klas.

Deze kwesties doen de vraag rijzen welke rol het onderwijs – of meer specifiek het burgerschapsonderwijs – hierin kan spelen. Arjen Lubach gaf in een uitzending van *Zondag met Lubach* aan dat dergelijke vraagstukken niet op te lossen zijn met een lesje burgerschap. Hij stelde echter ook dat de school de plek moet zijn waar kinderen zelf leren nadenken, waar je zoveel mogelijk verschillende dingen hoort: 'Thuis ben je aan je ouders

overgeleverd en op school aan de wereld.' Als docente Frans deel ik zijn mening en ben ik ervan overtuigd dat de moderne vreemde talen (mvt) een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan burgerschapsonderwijs.

Ruim twintig jaar geleden koos ik voor de studie Romaanse Talen en Culturen in Groningen. Ik deed dat omdat de brede insteek me aansprak. Ik wilde geen taal leren om de grammatica volledig te doorgronden of om me foutloos te kunnen uitdrukken in het Frans. Ik was vooral geïnteresseerd in literatuur, cultuur en filosofie. Aan mijn opvatting over taalonderwijs is sindsdien niet veel veranderd. Mijn drijfveer was en is begrijpen en begrepen worden en dat gaat wat mij betreft verder dan taalverwerving. Toch draait het bij de vreemde talen al lange tijd juist om de taalvaardigheden en is literatuur- en cultuuronderwijs gemarginaliseerd.

In 2017 begon ik aan de masteropleiding Kunsteducatie, wederom in Groningen. Tijdens deze studie heb ik mijn pedagogische visie beter leren onderbouwen:

wat is de essentie van mijn onderwijs, wat wil ik mijn leerlingen meegeven en waarom? Ik constateerde dat ik niet veel deed van wat ik juist erg belangrijk vind – weinig literatuur en cultuur, weinig verdieping, dialoog en reflectie en relatief veel grammatica en vaardigheden. Hoe kon ik naast dit praktische en technische taalonderwijs ruimte geven aan inhoud en vorming? Ik startte een actieonderzoek naar de mogelijkheden om literatuuronderwijs en burgerschapsonderwijs aan elkaar te verbinden in het havo en vwo (Renkema, 2019).

Democratische kennisontwikkeling

Actieonderzoek is een vorm van kwalitatief participatief onderzoek dat uitgaat van een door alle participanten gedeeld probleem. Onderzochten en onderzoeker zijn gelijkwaardig aan elkaar en zoeken in een combinatie van bronnen- en empirisch onderzoek naar manieren om hun handelingsbekwaamheid te vergroten. Het is een vorm van democratische kennisontwikkeling. In dit onderzoek participeerden collega's van de talen en leerlingen uit mijn eigen havo 4-klas. Ik vormde twee zogenoemde focusgroepen waarmee ik brainstormde en lessen ontwierp, uitprobeerde en evalueerde.

Maar mijn eerste taak was om vast te stellen of er inderdaad sprake was van een gedeeld probleem. Ik deed een gedachte-experiment met mijn collega's mvt: naar aanleiding van fragmenten uit *La Chute* van Albert Camus liet ik hen nadenken over het thema verantwoordelijkheid. Hierna gingen we samen in gesprek over de waarde van literatuur en onze literatuurlessen. Vrijwel alle collega's misten de ruimte voor literatuur en het gesprek erover met de leerlingen. Zo vond ik mijn eerste medeonderzoekers die – samen met collega's Nederlands en klassieke talen – een van de twee focusgroepen zouden vormen. De havo 4-leerlingen waren de andere medeonderzoekers. Het uitproberen van nieuwe lessen literatuur en burgerschap gebeurde met de hele klas, terwijl vijf zeer verschillende leerlingen vrijwillig deelnamen aan de tweede focusgroep. Hun erva-

ringen en ideeën vormden een waardevolle bijdrage: ze bleken goed in staat aan te geven wat ze misten en wat ze belangrijk vonden in het (literatuur)onderwijs. Beide focusgroepen verkenden eerst de concepten literatuur en burgerschap. Ikzelf deed het meeste bronnenonderzoek en deelde mijn bevindingen in de focusgroepen. Na de eerste verkenningen hebben de deelnemende docenten lessen vormgegeven en uitgeprobeerd in verschillende klassen. De voornaamste onderzoeksvraag was: welke bijdrage kan literatuuronderwijs leveren aan burgerschap(sonderwijs)?

Inspiratiebronnen

Elliot Eisner (2002) formuleerde in zijn 'ten lessons the arts teach' wat geleerd kan worden van kunst (en daarmee ook van literatuur) dat bij andere vakken meestal niet geleerd wordt. Bijvoorbeeld dat er meer dan één manier is om de wereld te bekijken en interpreteren, dat problemen meer dan één oplossing kunnen hebben en vragen meer dan één antwoord. In haar bekende werk *Niet voor de winst* houdt Martha Nussbaum (2011) eveneens een pleidooi voor de geesteswetenschappen. Zij stelt dat een gezonde democratie niet zonder de kunsten kan en dat dit besef in het onderwijs verankerd zou moeten zijn. Nussbaum pleit voor meer ruimte voor de ontwikkeling van wat zij de narratieve verbeelding noemt: de vaardigheid om je te verplaatsen in de situatie, de emoties en het gedrag van een ander.

Ook Gert Biesta (2017) wijst ons in *Door kunst onderwezen willen worden* op de meerwaarde van kunstsonderwijs. Volgens hem vormt subjectificatie het hart van het onderwijs, ook al zijn de andere twee 'doeldomeinen voor onderwijs' uit zijn inmiddels beroemde trits, kwalificatie en socialisatie, onmisbaar. Hij bepleit wereldgericht onderwijs, waarin de docent als richtinggever optreedt en een verlangen in de leerling opwekt om als volwassene in de wereld te willen bestaan, als iemand die niet alleen tegemoet wil komen aan eigen verlangens, maar die keuzes maakt die ook gericht zijn op de ander en van belang zijn voor de wereld.

Een gezonde democratie kan niet zonder de kunsten en dit besef zou in het onderwijs verankerd moeten zijn

Literatuur en andere kunsten leren de mens dus vragen te stellen over wie hij is of wil zijn en hoe hij zich verhoudt of wil verhouden tot de ander en raken daarmee aan burgerschap. De koppeling tussen literatuur en burgerschap lijkt hiermee logisch en veelbelovend. Dat idee wordt versterkt door onderzoek van onder meer Bram Eidhof. In zijn proefschrift *Influencing Youth Citizenship* (2016) gaat hij in op eerder verricht onderzoek waaruit blijkt dat het lezen van literaire fictie en het ervaren van een hoge mate van betrokkenheid tijdens het lezen van fictie het empathisch vermogen, een belangrijke burgerschapscompetentie, kan verhogen. Deze en andere bevindingen bevestigen de positieve relatie tussen taal- en literaire vaardigheden en burgerschapscompetenties.

Kennis, dialoog, ervaring

Hoe kan een les waarin literatuur gekoppeld wordt aan burgerschap eruitzien? Op basis van het empirisch en bronnenonderzoek zijn voor dergelijke lessen vier ontwerprichtlijnen geformuleerd (Renkema, 2019):

1. *kennis* – leerlingen maken kennis met het literaire werk en de context waarbinnen het is ontstaan en verdiepen zich in het gekozen maatschappelijke thema;
2. *dialoog* – leerlingen stellen vragen aan en over de tekst en de personages, gaan met elkaar in gesprek, en bevragen elkaar en zichzelf;
3. *ervaring* – leerlingen koppelen eigen ervaringen aan de tekst en het thema en delen die met elkaar, ze proberen zich in te leven in ervaringen van anderen en van de personages, ze maken gedachten en gevoelens erbaar in woord, beeld of spel;
4. *maken* – leerlingen gaan aan de slag met een creatieve verwerkingsopdracht waarin ze nadenken over eigen handelen en houding en een moreel oordeel vellen door de eigen positie ten aanzien van het thema en de tekst te verwoorden of verbeelden.

Naast deze richtlijnen is het creëren van een veilig klimaat waarin leerlingen zich durven uitspreken van groot belang, ook als hun mening afwijkt van de heersende opinie. Het gezamenlijk opstellen van gespreksregels draagt bij aan zo'n veilig klimaat, maar het vergt ook een non-directieve aanpak van de docent – een docent met een open en uitnodigende houding die zich kwetsbaar durft op te stellen en eigen ervaringen wil delen en die belangrijke waarden voorleeft, dus congruent is in woord en daad.

Voorbeelden uit de lespraktijk

Aan de hand van de ontwerprichtlijnen zijn de deelnemende docenten aan de slag gegaan met het opzetten van een les of lessenserie. De leerlingen uit de focusgroep wilden graag het thema discriminatie behandelen. Zodoende ging het bij Engels over *black history*, bij Frans en Nederlands over homodiscriminatie en bij de klassieke talen over het beeld en de positie van de vrouw in de oudheid en nu.

Literatuur leert de mens vragen te stellen over wie hij is of wil zijn en hoe hij zich verhoudt of wil verhouden tot de ander, en raakt daarmee aan burgerschap

Als inleiding op het maatschappelijke thema verdiepte mijn havo 4-groep zich eerst in verschillende vormen van discriminatie. We keken wat erover in de Grondwet staat, we lazen krantenberichten en bekeken vlogs van mensen die ermee te maken hadden gehad, we bespraken een scène uit *De luizenmoeder*, discussieerden over de Nashvilleverklaring en luisterden naar een interview met een strenggereformeerde homoseksuele jongere. We vergaarden kennis, gingen een dialoog aan en deelden ervaringen. Vervolgens lazen we samen uit *En finir avec Eddy Bellegueule* (2014) van Édouard Louis. Het is het autobiografische relaas van deze jonge Franse homoseksuele schrijver die opgroeide in een arbeidersmilieu in Picardië. De hoofdstukken over zijn ervaringen met geweld en discriminatie op school maakten indruk. In een klassengesprek maakten we de verbinding met onze eigen leefomgeving: herken je gedrag en houdingen? En we stelden onszelf en elkaar vragen: Wat vind

Leerlingen leren zich in te leven, ze leren op een andere manier te kijken, te reflecteren en samen na te denken over mogelijke oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken

fermé en moi
peur de l'amour
peur des papillons dans mon ventre
que je ne peux jamais accepter

craignant pour moi
peur du jugement
peur de l'exclusion
que je ne peux jamais supporter

fuyant pour moi
peur de lui
peur d'elle
que je ne peux jamais l'aimer, mais je l'aime

jouissant en moi
en espérant que l'amour
en espérant que les papillons dans mon ventre
que je peux toujours les avoir

combattant pour moi
en espérant l'acceptation
en espérant la tolérance
que je peux toujours tout supporter

libérant pour moi
en espérant que lui
en espérant qu'elle

qu'avec lui ou elle
je peux toujours partager
mon cœur
et ma vie

Laurens van Mulligen, vwo 5

je ervan? Wie is hier slachtoffer en wie is er schuldig? Als afsluitende opdracht schreven de leerlingen in groepjes een brief aan een van de personages waarin ze aangaven op welke manier ze zich hadden ingeleefd en waarin ze een moreel oordeel velden. Een van mijn leerlingen maakte er de illustratie bij die op pagina 4 is afgebeeld.

In andere lessen behandelden we de thema's 'werk en inkomen' en 'vrijheid'. Bij dit laatste thema schreven leerlingen uit verschillende bovenbouwklassen als afsluitende opdracht een gedicht waarin zij tot uitdrukking moesten brengen wat vrijheid voor hen betekende. Die gedichten werden gebundeld en verspreid in de school. Een voorbeeld hiervan staat hiernaast.

Door taalonderwijs breder op te vatten, door meer ruimte te geven aan literatuur en andere kunstvormen en een verbinding te maken met andere vakken wordt wezenlijk bijgedragen aan de subjectiverende rol van onderwijs. In lessen literatuur en burgerschap is er ruimte voor multiperspectiviteit en interculturaliteit. Leerlingen leren zich in te leven, ze leren op een andere manier te kijken, te reflecteren en samen na te denken over mogelijke oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken.

Als de overheid en de scholen burgerschap werkelijk zo'n belangrijke zaak vinden, dan zou dat tot uiting moeten komen in de plek die in het curriculum gegeven wordt aan de taal- en kunstvakken, aan de geesteswetenschappen. ■

Ineke Renkema is docente Frans aan het Roelof van Echten College in Hoozeveen. Haar afstudeerscriptie voor de masteropleiding Kunsteducatie, waar dit artikel op gebaseerd is, werd bekroond met de Max van der Kamp Scriptieprijs 2019.

LITERATUUR

Biesta, G. (2017). *Door kunst onderwezen willen worden: Kunsteducatie 'na' Joseph Beuys*. ArtEZ Press.

Eidhof, B. (2016). *Influencing youth citizenship* [Dissertatie, Universiteit van Amsterdam]. UvA-DARE. <https://dare.uva.nl/search?identifier=371e3f5e-0870-4cf6-ac3e-677d8ae39a9d>

Eisner, E. (2002). *The arts and the creation of mind*. Yale University Press.

Nussbaum, M. (2011). *Niet voor de winst: Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*. Ambo Anthos.

Renkema, I. (2019). *Literatuur en burgerschap: Een actieonderzoek naar de mogelijkheden om literatuuronderwijs en burgerschapsonderwijs aan elkaar te verbinden in het havo en vwo* [Afstudeerscriptie, Hanzehogeschool, NHL Stenden]. <https://www.hanze.nl/assets/academie-minerva/master-kunsteducatie/Documents/Public/Masteronderzoek%20Literatuur%20oen%20burgerschap%20%28printversie%29.pdf>

OVERIGE BRONNEN

Voor een informatief filmpje over het afstudeeronderzoek van de auteur, zie <vlt.nl/renkema>.

Voor de genoemde uitzending van *Zondag met Lubach*, zie <vlt.nl/lubach>.

nieuws

Simlish leidt minder af dan Engels in achtergrondmuziek bij gesprek

Taalwetenschapper Susanne Brouwer deed met een groep van haar studenten drie experimenten waarbij ze keken hoe goed mensen elkaar kunnen verstaan met muziek op de achtergrond. Hiervoor gebruikte ze de popliedjes van Katy Perry, onder andere in Simlish, de non-senstaal van de bekende computergame The Sims. Wat bleek? Het verstaan blijkt slechter bij de Engelse versies dan bij de Simlish versie van de liedjes. Het beste blijken mensen elkaar te verstaan bij de instrumentale versies van haar nummers.

In het onderzoek wilden Brouwer en haar studenten uitzoeken of het moeilijker is om zinnen te herkennen als er zang aanwezig is en als de songtekst betekenisvol is. Katy Perry bleek zeer geschikt om voor het onderzoek te gebruiken. 'Zij heeft haar liedjes ingezongen in Simlish, een verzonnen taal die klinkt als Engels en gesproken wordt in het videospel The Sims, dat erg populair is, onder andere onder studenten', zo licht Brouwer toe. In het Simlish wordt 'Last Friday night' vertaald als 'Lass frooby noo'. Het Simlish klinkt weliswaar als een taal, maar is onbegrijpelijk. 'We hebben Simlish dan ook gebruikt als conditie waarbij de zang aanwezig is, maar de songtekst betekenisloos is – want niemand verstaat Simlish.'

Uit het onderzoek blijkt dat tekst in muziek op de achtergrond een negatief effect heeft op het vermogen om een gesprekspartner te verstaan. Het onverstaanbare Simlish had weliswaar ook een negatief effect maar minder dan de Engelse versie. De muzikale versie had het minst negatieve effect. Brouwer: 'Waarschijnlijk kost een liedje met tekst meer cognitieve inspanning om weg te filteren, en dat geldt dus zelfs in mindere mate voor Simlish. Er wordt tegenwoordig overal muziek gedraaid: in de horeca, winkels, bij iemand thuis op bezoek. Het is nuttig om te weten wat voor soort muziek je moet opzetten in bijvoorbeeld publieke ruimtes als je wilt dat mensen elkaar goed verstaan.' RU

Een historisch perspectief op het leesonderwijs

De weinige jeugdliteratuur uit de achttiende eeuw die we tegenwoordig nog kennen, heeft de reputatie braaf te zijn: denk aan 'Jantje zag eens pruimen hangen' van Hiëronymus van Alphen. Zelfs letterkundigen haalden lang hun neus op voor de gemakzuchtige lectuur die de moraliserende boodschappen op een presenteerblaadje aanbod. Die reputatie is echter niet terecht: de achttiende-eeuwse jeugdboeken namen kinderen juist heel serieus als actieve en zelfverantwoordelijke lezers. Die conclusie trekt Feike Dietz in haar recent verschenen boek *Lettering Young Readers in the Dutch Enlightenment*. Hoe groot de verschillen tussen verleden en heden ook zijn, Dietz meent dat de achttiende-eeuwse didactiek ons ook kan helpen om kritisch te reflecteren op het hedendaagse leesonderwijs.

'In de late achttiende eeuw was er een politiek-sociaal offensief gaande waarin boeken een belangrijke rol speelden', zegt Dietz. 'Veel mensen in de samenleving hadden het gevoel dat het slecht ging met hun land: de Nederlandse Republiek had de zogeheten Gouden Eeuw achter zich gelaten, verloor haar belangrijke internationale handelspositie, en kampte met werkloosheid. Men geloofde dat de oplossing bij geletterdheid lag: nieuwe generaties lezers zouden de juiste deugden kunnen ontwikkelen om de samenleving erbovenop te helpen.' Daarvoor werden allerlei typen boeken ingezet: alfabetboekjes, aardrijkskundeboeken, briefromans voor kinderen. 'Allemaal moesten ze de lees- en schrijfvaardigheden trainen die een springplank boden naar een betere samenleving.'

Hoe groot de verschillen ook zijn, Dietz benadrukt dat de achttiende-eeuwse didactiek ons desalniettemin kan helpen om kritisch te reflecteren op het hedendaagse leesonderwijs. 'Zo waren in het achttiende-eeuwse onderwijs fictie en non-fictie heel nauw met elkaar verweven: kennis voor kinderen werd graag verpakt in literaire vormen, zoals dialogen en gedichtjes. Tegenwoordig hanteren we juist een strikte scheiding tussen leerboeken en leesboeken, en leren we leerlingen om onderscheid te maken tussen zakelijke, feitelijke teksten en literatuur. Daardoor is het literatuuronderwijs afgesneden geraakt van het leesonderwijs, en worden belangrijke leesvaardigheden als figuurlijk lezen en creatief denken maar weinig getraind op school.' Nu uit het laatste internationale PISA-onderzoek (2018) is gebleken dat de Nederlandse jeugd op het gebied van leesvaardigheid significant onder het Europese gemiddelde scoort, is het de moeite waard om terug te kijken naar de didactische experimenten uit de achttiende eeuw. 'Die waren ook in internationaal perspectief dikwijls innovatief', constateert Dietz op basis van haar onderzoek. UU